

тоді як Південна Бессарабія підтверджує свій статус поліетнічного регіону й на рівні міст. Центральні райони характеризуються строкатістю величини індексу. У змінах, що спостерігаються в національній структурі населення міських населених пунктів, не вдалося виявити чіткої тенденції ані до асиміляції чи консолідації, ані до консервації етнічної відокремленості. Динаміка індексу мозаїчності не створює чіткої тенденції, її можна охарактеризувати як хаотичні зміни, що залежать від різних причин, котрі, скоріш за все, у кожному окремому випадку будуть особливими.

Література:

1. *Скальковский А. А.* Опыт статистического описания Новороссийского края. — Ч. 1. География, этнография и народосчисление Новороссийского края. — Одесса: в типографии Л. Нитче, 1850. — 336 с.
2. *Наулко В. И.* Развитие межэтнических связей на Украине. — К.: Наукова думка, 1975. — 275 с.; *Наулко В. И.* Етнічний склад населення Української РСР. Статистико-картографічне дослідження. — К.: Наукова думка, 1965. — 136 с.; *Наулко В. И.* Хто і відколи живе в Україні. — К.: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 1998. — 80 с. та ін.
3. *Кондратьев В. С.* Этническая среда и межэтнические контакты в свете статистики (На примере республик Поволжья и Приуралья) // Статистика в этнографии. — М.: Наука, 1985. — С. 18.
4. *Эккель Б. М.* Определение индекса мозаичности национального состава республик, краев и областей СССР // СЭ. — 1976. — № 2.
5. *Там само.* — С. 35.

В. Л. Борисов

**ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКА В УМОВАХ
НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ МІСТА В 1941-1943 рр.**

У наш час, коли вже минуло майже шість десятиліть зі дня закінчення Другої світової війни 1941-1945 рр., події цього трагічного та складного періоду вітчизняної історії потребують нового осмислення та подальшого вивчення з урахуванням сучасного історіографічного матеріалу та раніше невідомих архівних джерел. Серед багатьох аспектів даної проблеми недостатньо розробленими залишаються питання соціально-економічного та культурного життя

українських земель у період німецько-фашистської окупації 1941-1944 рр. У радянські часи історична наука приділяла більше уваги висвітленню партизанського та підпільного руху на окупованих територіях. Самі ж процеси, що відбувалися в громадському житті під час окупації, практично не досліджувалися. Скромний історіографічний здобуток із цієї проблеми нараховує декілька документальних збірників та невеликих книжок [1], а також кілька розділів у колективних працях: “Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941-1945 гг.” — К., 1985; “Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941-1945 рр.” — К., 1967-1969. Таку історіографічну прогалину можна пояснити тим, що “тематика, пов’язана з окупаційним режимом, була небажаною з політичних міркувань” [2, с. 7]. У сучасній літературі більше уваги приділяється “антинімецькій” та “державотворчій” діяльності ОУН-УПА на окупованих західних територіях УРСР в 1941-1944 рр. [3]. Соціально-економічне та культурне життя в Східній Україні та Наддніпрянщині в означений період практично не висвітлюється. Винятком є деякі окремі журнальні статті [4] та невеликий підрозділ в “Истории Украины. С древнейших времен до наших дней” [5, с. 393-400]. У цьому контексті інтерес викликає діяльність східноукраїнської інтелігенції, у першу чергу тієї її частини, що свідомо або вимушено обрала шлях колабораціонізму в тяжких умовах окупації 1941-1944 рр.

Добре відомо, що з початком німецької окупації Україна втратила навіть формальні ознаки державності, а Східна та Центральна її частини опинилися у складі рейхскомісаріату “Україна”. Намісник Гітлера у рейхскомісаріаті Еріх Кох лапідарно виклав свій принцип керівництва окупованою територією: “України немає. Ми, народ панів, тут господарі” [2; стор. 5]. У грудні 1941 р. Науковий інститут праці в Берліні розробив план заселення німцями території України до 2001 р. та онімечення слов’янських дітей “арійського типу” віком від 3 до 7 років [5; стор. 395]. Але серед нацистського керівництва існувала і інша точка зору щодо окупованих територій України. Так міністр окупованих територій А. Розенберг пропонував фюреру стимулювати в Україні національне життя, сформувати загони “вільного козацтва”, поновити інститут гетьманства, відкрити українські університети, створити “Українську державу”

від Львова до Саратова як противажіль Росії [5; с. 389]. Така позиція пояснюється, по-перше, надіями на швидкий розгром Червоної Армії та капітуляцію СРСР; по-друге, більш зваженою та далекоглядною політикою щодо майбутньої соціально-економічної експлуатації та онімечення українських земель.

За такими умовами істотно виглядав пошук німецькою окупаційною владою потенційних прибічників серед широких кіл українського населення (розкуркулених селян, наприклад) і не в останню чергу — серед інтелігенції. Мабуть цим пояснюється зарахування всіх осіб з повною вищою освітою та науковим ступенями до т. з. “Першої трудової групи” з максимальним заробітком 1 тис. 200 крб. на місяць. До цієї групи зараховувались і службовці, що займали керівні посади — бургомістри, голови міських допоміжних управ, головні лікарі, головні інженери, директори науково-дослідницьких та вищих навчальних закладів. До другої категорії робітників належали лікарі, вчителі, інженери, агрономи, зав. міськими відділами та ін. з максимальною оплатою праці 950 крб. на місяць. Усього згідно з постановою Е. Коха від 19.02.42 р. нараховувалося “Вісім трудових груп” із заробітком від 280 до 1 200 крб. на місяць при 48-54 робочих годинах на тиждень. Крім цього передбачались 25 % доплати за знання німецької мови та 50 % премії [6; арк. 88]. Однак, як визнавали самі окупанти, така заробітна платня, навіть із доплатами, не відповідає ринковим цінам на продукти харчування та товари широкого вжитку [7; арк. 76].

Окупація 25 серпня 1941 р. міста Дніпропетровська, а восени цього ж року і Дніпропетровської області, вимусила німецьке військове командування встановити контакт із представниками міської інтелігенції та фахівцями, які були б спроможні налагодити соціально-економічне та культурне життя в місті та області. 2 вересня 1941 р. була створена Дніпропетровська міська допоміжна управа на чолі з доктором технічних наук Соколовським П. Т. У “Постанові № 1” міської управи так пояснювалася необхідність її створення: “Для організації... міського господарства та охорони життя населення, державного та приватного майна, а також для налагодження громадського ладу за погодженням з Германським військовим командуванням в м. Дніпропетровську образована міська управа” [8; арк. 3]. Заступниками Соколовського П. Т. були

призначені дипломований інженер Фабер Е. Г. та доцент, економіст за фахом Кокольський М. І., завідуючим громадською приймальною — інженер Бугаєнко В. А. Більшість “секторів” управи були очолені особами із закінченою вищою освітою та науковими ступенями: “шкільний” сектор — доцентом Добровольским Е. І., “народної здоровохорони” — професором Станкевичем О. К., “ветеринарний” — професором Калмиковим І. І., “правовий” — доцентом Перебаскіним І. О., “фінансовий” — доцентом Кокольским М. І., “господарчий” — інженером Фабером Е. Г., “культурно-масових установ та пропаганди” — професором Зеленським І. І. [8; арк. 1]. До кінця 1941 р. розпочала свою роботу також Дніпропетровська обласна управа, яку очолив професор університету Олійниченко А. І. Відділом народної освіти керував учень та колишній секретар Д. Яворницького археолог Козар П. А. [10; арк. 16]. Діяльність міської та обласної управ охоплювала різноманітні сфери соціально-економічного та культурного життя. Так 13.09.1941 р. міська управа видала наказ, за яким “усе листування, видача посвідчень, накази та друковані матеріали” треба “проводити лише на українській мові..., яка на терені України вважається лише єдиною державною мовою” [9; арк. 1]. Крім того “Постановою № 1” міська управа доручила “міському відділу української народної міліції видавати накази та вживати заходи до налагодження нормального життя в м. Дніпропетровську та ліквідації злочинств” [8; арк. 3]. Начальником 1-го (Центрального) району “Української народної міліції” було призначено Васильєва В. В., колишнього підполковника царської армії [11; арк. 333]. Початкова функція української допоміжної міліції (пізніше — поліції) поєднувала збір державного майна, що “незаконно привласнювалось громадянами під час відступу червоних військ” та боротьбу зі “злочинними діями самих громадян” [8; арк. 15-16].

За період з вересня по грудень 1941 р. міська управа видала близько 50 постанов: про оплату житла (від 1 крб. 50 коп. до 1 крб. за 1 кв. м корисної площі), води та каналізації (від 3 крб. до 1 крб. 50 коп. на місяць з особи) [8; арк. 14]; про послуги комунальних підприємств (помивка в лазні з однієї особи — 2 крб., проїзд у трамваї з одного пасажира — 30 коп. та ін.); про пільги для інвалідів та пенсіонерів при оплаті житлової площі (до 50 %); про ремонт жит-

лових будинків; про діяльність управління соціального забезпечення (видача одноразових грошових допомог, організація дитячих ясел, притулків, будинків для інвалідів) тощо [9; арк. 45-56].

Важливе місце в діяльності міської управи займала культпросвітня політика. У період 1941-1943 рр. в місті діяло 32 загальноосвітні і 6 ремісних шкіл, було встановлено заробітну плату вчителям — від 600 до 800 крб. на місяць залежно від педагогічного стажу, плюс доплати за класне керівництво (50 крб.), за завідування кабінетом 100 крб.), за перевірку письмових робіт (від 80 — до 150 крб.) [8; арк. 40-42]. У грудні 1941 р. навчання в школах та інших освітніх установах припинилося у зв'язку з нестачею палива та розповсюдженням інфекційних захворювань [10; арк. 16]. Однак вже навесні 1942 р. згідно з розпорядженням № 679 німецької комендатури та наказу міської управи навчання було поновлено: батьки зобов'язувалися “надіслати до школи своїх дітей віком від 6-ти до 14-ти років”, за невиконання розпорядження передбачався штраф — 500 крб., а контроль за виконанням — покладался на директорів шкіл та допоміжну українську поліцію [9; арк. 18]. Крім того в місті до кінця 1942 р. працював Український державний університет, ректором якого був затверджений доктор біологічних наук І. Ф. Розгін, а в складі викладачів були доцент Е. І. Добровольський (кафедра фізики), професор І. І. Зелінський (краєзнавство), П. А. Козар, який в 1942 р. захистив дисертацію на тему “Лоцмани Дніпровських порогів”. У цей же період розпочали роботу історичний музей, ботанічний сад, політехнічний, гідробіологічний та транспортний інститути, в яких працювали професори І. Л. Антопоненко, Е. О. К्लех, Ф. Ф. Малькевич, В. Л. Крижанівський, М. Р. Ніколайчук та ін. Усі вищі навчальні та науково-дослідницькі заклади діяли на держбюджетній основі, а технікуми (залізничний, землевпорядний, індустріальний), ремісна та фельдшерсько-акушерська школи — на комерційній основі [10; арк. 17]. Найбільш постраждав від бойових дій влітку 1941 р. будинок Художнього музею — майже було знищено дах, вибиті шибки, двері. У цей період у музеї зберігалися 881 картина, 457 гравюр, 85 фарфорово-фаянсових виробів, 40 скульптур із міді та бронзи. Радянською владою було евакуйовано лише 210 картин, 450 гравюр та 187 фарфорово-фаянсових виробів. 25 картин та 30 фарфорових виробів були “винесені

різними особами німецької армії” та 7 картин були здані під розписку в окупаційну комендатуру на “тимчасове користування” [12; арк. 1-2]. Крім цього зберігалася мистецтвознавча література, старовинні меблі, порожні рами від евакуйованих картин [12; арк. 6]. Третього жовтня 1941 р. директор музею професор В. В. Коренєв звернувся до німецького штадткомісара та міської управи з проханням відремонтувати приміщення. Однак питання ремонту не вирішувалося аж до весни 1942 р. За цей період частина експонатів та картин художнього музею за розпорядженням І. І. Зелінського була переведена в будинок історичного музею, 6 картин — передані під розписку в казино штабу німецького військово-повітряного флоту [12; арк. 20-21], 28 картин на зберігання у Виртшафскоманду [12; арк. 81]. А 8 грудня 1941 р., увечері, до будинку музею ввійшли три німецькі офіцери та, погрожуючи розстрілом коменданту, винесли три картини та фарфоровий канделябр з бронзовою обробкою [12; арк. 56]. У таких умов професор В. В. Коренєв був змушений відмовитися від виконання обов’язків директора [12; арк. 11]. 12.02.1942 р. будинок історичного музею із частиною експонатів було виділено під службову квартиру штадткомісара. З 15.03.1942 р. почався ремонт приміщення художнього музею, куди були перенесені експонати історичного музею, що залишилися. До літа 1942 р. було відремонтовано дах та водогін, тільки в червні для ремонту було використано 200 кг цвяхів, 50 кг олії, 25 кг сурику, 100 кг ебонітової трубки та ін. У квітні 1942 р. музей очолив П. А. Козар, а в грудні в ньому відкрилася виставка творів художників міста — В. В. Коренєва, Г. М. Максименко, М. С. Погрібняка та ін. [12; арк. 68-71].

З 15 вересня по 1 жовтня 1942 р. було організовано науково-археологічну експедицію під керівництвом П. А. Козара, до складу якої ввійшли також Бодяньський О. В. (помічник археолога), Нікольський С. Н. (етнограф), Шинкаренко О. Т. (геолог), Погрібняк М. С. (художник). Експедиція мала мету обстежити порожисту частину Дніпра, що стало можливим внаслідок падіння рівня води після зруйнування Дніпрогесу. Незважаючи на брак людей та техніки, експедиції вдалося дослідити 43 місця давніх стоянок та поселень, які не були до кінця досліджені під час Дніпрогесівської експедиції 1927-1932 рр. під керівництвом Д. І. Яворницького.

Говорячи про діяльність дніпропетровської інтелігенції в період німецько-фашистської окупації, ми намагаємося акцентувати увагу на її позитивних аспектах. Безумовно, що професори, викладачі шкіл та вузів, вчені-дослідники, художники, більшість із яких вже вийшла з військово-в'язаного віку, не спроможні були суттєво вплинути на військово-політичну ситуацію в місті та області. Але беручи активну участь у соціально-економічному та культурному житті міста, вони сприяли збереженню частки матеріальних та духовних цінностей від розграбування німецько-фашистськими загарбниками. Таку поведінку можна умовно назвати “вимушеним колабораціонізмом”. Тим більше, що і з радянською владою “стара” інтелігенція співробітничала в певних соціально-політичних умовах. У цьому контексті інтерес викликає лист німецького інженера Г. Шманда, який працював на металургійних підприємствах Дніпропетровщини в 1942-1943 рр., в якому він ділиться зі своїми співвітчизниками враженнями про становище на окупованих землях Східної України. “Населення, — пише він, — ставиться до війни та подій дуже апатично. Деякі кажуть: краще керуватися Гітлером та Німеччиною, ніж євреями; закінчиться війна і злидні, придуть кращі часи. Деякі з молодих інтелігентів говорять: після будівництва соціалізму стало краще, а зараз ми маємо тільки злидні та голод” [7; арк. 162]. Наприкінці свого листа Г. Шманд робить дуже влучний та своєчасний висновок: “Народ тут має страх, аж до спідніх штанів” [7, арк. 166]. Безумовно, що не тільки почуття страху примусило деяких представників інтелігенції співпрацювати з окупаційною владою. Так міський голова Соколовський П. Т. був послідовним та впевненим провідником німецької влади на території міста. У 1942 р. він активно пропагував серед українського населення від’їзд до Німеччини. У своєму зверненні до молодих українців він писав: “Досвідчені керівники зроблять із вас кваліфікованих фахівців, ви будете мати можливість познайомитися з європейською культурою, повернетеся на Батьківщину... й творитимете нове життя... Прийматиме участь у будівництві Нової Європи” [6; арк. 177]. Улітку 1942 р. П. Т. Соколовський очолив Дніпропетровську делегацію до Німеччини. Делегати відвідали Берлін, Дрезден, Нюрнберг, Лейпциг, Нейштадт. Після повернення 10 вересня 1942 р. у малому залі художнього музею м. Дніпропетровська

відбулася доповідь П. Т. Соколовського про подорож до Німеччини. Ця доповідь стала відвертою апологетикою націонал-соціалізму. “Категорично можна стверджувати, — говорив П. Т. Соколовський, — що націонал-соціалістична партія за короткий період — всього за 9 років створила тверду соціалістичну культуру, господарчу та побутову основу для власного народу. Могутність націонал-соціалістичної партії, воля її керівництва фюрера — Гітлера, подана рука допомоги німецьким народом повинні допомогти в короткий термін знищити фізично жидо-більшовицьку владу та її керівників Сталіна і Кагановича” [6; арк. 176]. За активну пропаганду ідей націонал-соціалізму д-р Соколовський був нагороджений бронзовою медаллю, яку йому вручив керівник відділу політики та пропаганди генералкомісаріату полковник Шлехт на нараді пропагандистів, що відбулася у Дніпропетровську 12.08.1943 р. За ініціативою Соколовського в місті було створено “Комітет керуючих пропагандистів” та урочисто відсвяткована друга річниця “визволення” Дніпропетровська від більшовиків 25 серпня 1943 р. [12; арк. 249]. Погляди П. Т. Соколовського розділяли багато з його підлеглих. Так проф. І. І. Зеленський у доповіді, присвяченій дню народження Гітлера у квітні 1943 р. говорив: “Кому ми мусимо подякувати, що з нас не глузує жид, що нас не шарпає обмежений більшовик? — Великому німецькому народу на чолі з його фюрером Адольфом Гітлером! От чому свято німецького народу ми вважаємо своїм святом... Слава фюреру німецького народу Адольфу Гітлеру! Многія літа і щастя нашому ювіляру!” [13; арк. 50-57]. Така пропаганда ідей нової тоталітарної ідеології, безумовно, відповідала вимогам окупаційної влади.

Серед колабораціоністів були і особи, які потерпіли від сталінських репресій та мали свої “рахунки” з радянською владою. Так призначений на посаду начальника 1-го (Центрального) району Української народної поліції колишній підполковник царської армії В. В. Васильєв “23 роки знаходився під репресіями та в засланні у більшовиків” [14; арк. 333]. “Я хочу працювати, — писав він у рапорті на ім’я міського голови 21 жовтня 1941 р., — і бути корисним великій справі, кому як не мені бути в перших рядах... Я працюю не за страх і не за хліб, а на користь справі і по совісті” [14; арк. 333].

У цьому контексті викликає інтерес і постать доцента Е. І. Доб-

ровольського, який керував відділом народної освіти в міськуправі та викладав фізику в Дніпропетровському українському університеті в 1941-1943 рр. У 1904 р. він закінчив фізико-математичний факультет Харківського університету, був дворянином та володів частиною гімназії. В 1920-30-х роках викладав фізику у Дніпропетровському педагогічному технікумі. У 1930 р. при перевірці технікуму комісією міськвиконкому був зарахований до т. з. “антирадянської групи викладачів”. Антирадянські настрої Е. І. Добровольський проявляв “у формі жартів, анекдотів, дотепів” [15; арк. 128]. А з приводу радянської виборчої системи він заявляв наступне: “Мені здається, що нарікання з усього світу несуться, що у нас голосуюче стадо” [15; арк. 128]. Різко виступив Е. І. Добровольський і проти закриття релігійних закладів у 1929 р.: “Я не підпишуся на зачинення церкви та хоральної синагоги не через те, що я релігійного погляду... Я в першу чергу підпишу петицію для того, аби будинок Виконкому відділи під школу, аж тоді я подам свій підпис на зачинення церкви і хоральної синагоги” [15; арк. 128]. Наслідком таких заяв стало звільнення Е. І. Добровольського з роботи в 1931 р. Усе це пояснює “осмислений” колабораціонізм доцента-фізика, який мав надію на те, що з приходом нової влади зміниться і ставлення до представників “старої” інтелігенції.

Аналізуючи вищесказане, можна зробити висновок, що колабораціонізм місцевої інтелігенції, як і багатьох інших прошарків населення, в 1941-1943 рр. був спричинений низкою об’єктивних та суб’єктивних причин. Серед яких, безумовно, присутній і конформізм — якість, притаманна інтелігенції більш ніж іншим верствам населення в умовах будь-якого тоталітарного ладу. Розкриття цієї та багатьох інших причин, що примусили інтелігенцію обрати шлях “вимушеного” та “осмисленого” колабораціонізму, і є перспективою подальших наукових досліджень даної проблеми.

Література:

1. Коваль М. В. Історія пам’яте. Кривавий шлях фашистів на Україні. — К., 1965.
2. Коваль М. В. Друга світова війна та історична пам’ять // Український історичний журнал. — 2000. — № 4. — С. 3-20.
3. Лисяк-Рудницький І. Український визвольний рух під час другої світової війни. Історичні есе. Т. 2. — К.: Основи, 1994. — С. 261-270.

4. *Стороженко І. С.* Дніпропетровськ. Віхи історії // Грані. — 2000. — №1.
5. *Семененко В. И., Радченко Л. А.* История Украины. С древнейших времен до наших дней. — Х.: Торсинг, 1999.
6. *Державний архів Дніпропетровської області* (далі: ДАДО). — Ф. 2276. — Оп. 1. — Арк. 22.
7. ДАДО. — Ф. 2567. — Оп. 1. — Арк. 2.
8. ДАДО. — Ф. 2276. — Оп. 1. — Арк. 1.
9. ДАДО. — Ф. 2276. — Оп. 1. — Арк. 42.
10. ДАДО. — Ф. 2443. — Оп. 1. — Арк. 1.
11. ДАДО. — Ф. 2276. — Оп. 1. — Арк. 28.
12. ДАДО. — Ф. 2567. — Оп. 1. — Арк. 1.
13. ДАДО. — Ф. 2276. — Оп. 1. — Арк. 161.
14. ДАДО. — Ф. 19. — Оп. 4. — Арк. 52.
15. ДАДО. — Ф. 7. — Оп. 1. — Арк. 1489.

А. М. Вдовиченко, В. А. Нагайник

ІСТОРИЗМ — МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ВЗАЄМВПЛИВУ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ І ВЛАДИ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Характерною ознакою інтелектуальності широких кіл населення в цивілізованих країнах світу є їх велика зацікавленість вітчизняною історією. Під історією розуміється об'єктивна дійсність в її розвитку, русі, тобто насичений діяльними силами і здібностями людей зв'язок минулого, теперішнього і майбутнього [1].

Оволодіння ж великими і правдивими знаннями історії інтелектуально розвиває людей. У незалежній Україні теж виявляється немалий інтерес громадян до історії, прагнення усвідомити шлях, пройдений народом, бажання навчитися розуміти закономірності історичного розвитку суспільства, бачити драматичні помилки і великі досягнення та вміти висновувати обґрунтовані думки на краще. Переконливо в даному зв'язку звучать міркування міністра освіти і науки України В. Г. Кременя: "... Вивчення історії не є самоціллю. Це необхідно для того, щоб розуміти логіку розвитку процесів, їх взаємодію, щоб брати уроки на майбутнє, навчитися робити загальногромадянські, загальноцивілізаційні висновки з історичного минулого" [2]. Хоча в історії різних часів не буває прямих